

Валентина Смірнова

*Старший науковий співробітник
Національного музею історії України
у Другій світовій війні*



Стаття містить джерелознавчий огляд колекції дереворитів підпільного графіка ОУН Ніла Хасевича-‘Зота’ у складі серій: «Портрети», «Волинь в боротьбі», «Листівки», «Штampi і печатки», «Колгоспна серія», «Шаржі і сатира», які містяться у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні.

Ключові слова: Ніл Хасевич, ‘Зот’, Національний музей історії України у Другій світовій війні, дереворити, мистецтво, пропаганда.

Valentyna Smirnova

Collection of Works by Nil Khasevych, alias ‘Zot’: A Short Source Study Overview (by the Example of the Fonds Collection of the National Museum of the History of Ukraine in WWII)

The article contains a short source study overview of the woodcut collection by the OUN underground graphic artist Nil Khasevych, alias ‘Zot’ consisting of series: “Portraits”, “Wolhynia in Struggle”, “Leaflets”, “Stamps and Seals”, “The Kolkhoz Series”, “Caricatures and Satire” which are stored in fonds of the National Museum of the History of Ukraine in WWII.

Key words: Nil Khasevych, ‘Zot’, National Museum of the History of Ukraine in WWII, woodcuts, arts, propaganda.

КОЛЕКЦІЯ РОБІТ НІЛА ХАСЕВИЧА-‘ЗОТА’: КОРОТКИЙ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ОГЛЯД (НА МАТЕРІАЛАХ ФОНДОЗБІРНИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ)

Важко навіть підрахувати всі сучасні наукові й науково-популярні видання, ілюстровані графікою Н. Хасевича¹. Однак, що стосується комплексного наукового вивчення творчості цього талановитого митця і справжнього патріота, то дослідникам не вистачає потенційних можливостей, аби опрацювання закордонних архівних фондів з історії видавничо-пропагандистської діяльності українського визвольного руху стало предметом студіювання. Процес дослідження гальмує розпорошеність творчого доробку художника у приватних і державних колекціях, зокрема в музеях Луцька, Києва, Рівного, Костополя (Рівненщина).

Зазначимо, що колекція матеріалів головного художника українського повстанського руху у фондозбірні Національ-



Отрують з дитинства.

¹ Хасевич Ніл Антонович ‘Бей’, ‘Зот’, ‘Левко’, ‘Рибалка’, ‘333’, ‘Старий’, ‘Джміль’ (25.11.1905 р., с. Дюксин, нині територія Волинської області — 4.03.1952 р., с. Сухівці, Рівненська область) — художник, графік, громадський і політичний діяч. Закінчив Варшавську академію мистецтв (1934 р.). Член українського мистецького гуртка «Спокій» (1927—1937 рр.). Учасник 35 крайових та міжнародних художніх виставок. Член політико-пропагандивної ланки УПА-Північ (1943—1944 р.). Член Крайової референтури пропаганди Проводу ОУН на північно-західних українських землях (1943—1952 рр.). Створив свою творчу школу. Ілюстратор майже всіх видань ОУН та УПА. Автор «Волинської» серії бофоніїв. Автор проектів нагород УПА. Лицар Срібного Хреста Заслуги та медалі «За боротьбу в особливо важких умовах» (1948 р.). Загинув у кривіці під час спецоперації оперативної групи радянських органів держбезпеки.

ного музею історії України у Другій світовій війні налічує 92 одиниці (хронологічні рамки 1944—1951 рр.).

Це унікальне зібрання сформоване за результатами художньо-документальної виставки «Ніл Хасевич. Відомий і невідомий», що експонувалася в Меморіальному комплексі в жовтні — листопаді 2007 р. Фондатори цього виставкового проекту стали головними фондоутворювачами колекції, а саме:

- Волинський обласний краєзнавчий музей (ВОКМ) — репринтні перевидання каталогів довоєнних творів митця²;
- Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ) передав на постійне зберігання за спеціальним рішенням Державного комітету архівів України (нині Державна архівна служба України) матеріали, вилучені органами держбезпеки 5 червня 1950 р. під час ліквідації підпільної друкарні ім. Т. Шевченка в районі лісового масиву Гальчина гора Тернопільської області, а також 4 березня 1952 р. під час ліквідації криївки ‘Зота’ та його охоронців біля с. Сухівці Рівненської області³.

Зазначимо, що в ході історико-археографічного дослідження альбоми, передані ГДА СБУ, були розшиті, а матеріали після атрибутування, класифікації та систематизації інвентаризовані по групах зберігання таким чином:

- «Образотворче мистецтво» — дереворити, дерев’яне кліше листівки «Людей у ярма запрягли» (з колишньої криївки ‘Зота’);
- «Документи», «Листівки», «Книги» — звіт, листівки і брошури (з колишньої друкарні ім. Т. Шевченка).

За найбільш характерними автентичними властивостями презентованих джерел систематизуємо їх за походженням, видовими ознаками та характером матеріалу:

² *EXLIBRIS Ніла Хасевича*. — Луцьк, 1992. // *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні*. (далі — НМІУДСВ). — КН-218689. — К-24580; *Хасевич Ніл. Графіка*. Луцьк, 1992. // *Фонди НМІУДСВ*. — КН-218688. — К-24851.

³ *Альбом для листівок видавництва підпільної друкарні ОУН ім. Т. Шевченка. 1949—1950 рр.* // *Фонди НМІУДСВ*. — КН-241281. — РР-2264; *Альбом ‘Зота’ та його технічної ланки. 1949—1952 рр.* // *Фонди НМІУДСВ*. — КН-241280. — РР-2263; *‘Зот’. Людей у ярма запрягли (кліше листівки). 1950—1951 рр.* // *Фонди НМІУДСВ*. — КН-241380. — ОМ-3259.

- серії дереворитів ‘Зота’ (у т. ч. виготовлені спільно з його учнями з технічної ланки);
- дереворити із серії «Заголовки» і «Волинської серія» бофонів художника, надруковані у друкарні ОУН ім. Кліма Савура;
- пропагандистські листівки (у т. ч. неілюстровані), до друку яких мав відношення ‘Зот’ та його учні, передруковані у друкарні ім. Т. Шевченка.

Доцільно перелічити назви всіх презентованих серій дереворитів художника: «Портрети» (1945—1950 р.), «Волинь в боротьбі» (1949 р.), «Листівки» (зокрема «Кличі ОУН», 1949 р.), «Штampi і печатки» (1949 р.), «Колгоспна серія» (1949—1950 р.), «Шаржі і сатира» (1949 р.)⁴.

Зазначимо, що більшість дереворитів художника мають стислі або розлогі анотації, складені за допомогою простого олівця дещо дрібним, проте розбірливим почерком ‘Зота’. Цікаво, що подібни-

⁴ Степан Бандера — провідник ОУН; Полковник Дмитро Клячківський; Сотник-політвиховник Осип Дяків; Сотник Олекса Грамадок // Фонди НМІУДСВ. — КН-241337-241342. — ОМ-3239-3243; Обкладинка до альманаху; Він народ свій боронить; Ми стали волі на сторожі; В поліських нетрях; Повстанці на хуторі; Новобранці в лаві; На становищі; Повстанці на Поліссі; Повстанці на Волині // Фонди НМІУДСВ. — КН-241282.-241292. — ОМ-3185—3195; За Українську Самостійну Соборну Державу; Воля народам! Воля людині! Слава Україні! Героям слава!; 3 УССД!; 22 січня — День Української Державності; Громадою обух сталить та добре вигострить сокиру! Якщо завтра війна; Кару смерті в СССР скасовано, замінюючи її на 25 літ каторги; Отрують з дитинства // Фонди НМІУДСВ. — КН-241292 — 241302. — ОМ-3196—3206; Що вивозять з України в Росію. Що привозять в Україну з Росії. 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241303/1-2. — ОМ-3207/1-2; Партія веде... 04.02.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241304. — ОМ-3208; Так виглядає «новий» більшовицький світ. 22.06.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241304. — ОМ-3209; Непрацездатні та каліки — робітники в СРСР мусять жєбрати. 01.02.1951 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241305. — ОМ-3210; В СРСР всі живуть з праці рук. 28.01.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241307/1-2. — ОМ-3211/1-2; Нам скорились всі народи. 08.02.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241308. — ОМ-3212; Інтелігенти в СССР працюють під диктатом. 17.10.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241309. — ОМ-3213; Робітники в СРСР працюють під примусом. 23.05.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241310. — ОМ-3214; Людей у ярма запрягли; ...а їсти нічого; Передова колгоспна техніка»; На Волині жито ворогами збито; Вивіз на Сибір // Фонди НМІУДСВ. — 241329-241334. — ОМ-3231-3236; Що вивозять з України в Росію. Що привозять в Україну з Росії; Партія веде...» Так виглядає «новий» більшовицький світ; Непрацездатні та каліки — робітники в СРСР мусять жєбрати; В СРСР всі живуть з праці рук; Нам скорились всі народи; Інтелігенти в СССР працюють під диктатом; Робітники в СССР працюють під примусом; Червоноармійці, зверніть свої багнети проти кремлівських катів! Блок комуністів і безпартійних. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241303 — 241314. — ОМ-3207 — 3218.

ми анотаціями супроводжуються й усі ілюстрації, які увійшли до відомого видання графіки Н. Хасевича за кордоном⁵.

Що це за анотації?

По-перше, привертають увагу варіанти автографів митця: «Зот» або «НХ» (хоча є і загадкові — «НХ+П-а», «НХ+Ол»).

По-друге, для підтвердження достовірності атрибуції художник, як правило, позначав номер партії, назву, серію, точну дату виготовлення, авторство. Наприклад, «24/30, дереворит. Повстанці на хуторі. Серія: «Волинь у боротьбі», проект і вик. Зота. 9.5.49», «29/30. Дереворит. Серія — листівки. Проект і вик. Зота. II варіант. 5.8.1949», «17/50. Дереворит. Серія — листівки. Проект і викон. Зота (II варіант). 15.10.1949».

По-третє, саме завдяки цим «вихідним» даним можемо стверджувати, що в колекції представлено п'ятнадцять графічних робіт, які 'Зот' виконав спільно зі своїми учнями — 'Артемом'⁶, 'Мироном'⁷ та 'Свиридом'⁸. Цікаво, що 'Зот' обов'язково уточнював: допомагав він учню, чи навпаки. Наприклад, «Проект і вик. Артема при участі Зота. 23.5.49» (але перший варіант дереворита «Інтелігенти в СРСР працюють під примусом» 'Зот' виготовив власноруч). Або: «27/30. Дереворит. Серія Листівки. Переробка рис. З давн. видань ОУН. Виконав Мирон при допомозі Зота. 4.6.49». Загалом, треба констатувати, що найбільший внесок технічної ланки 'Зота' зроблений у створення серій «Шаржі і сатира» та «Листівки».

⁵ Хасевич Ніл. *Графіка в бункрах УПА*. / Ніл Хасевич / Філадельфія: Пролог, 1952.

⁶ *Партія веде...* 04.02.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241304. — ОМ-3208; *Робітники в СРСР працюють під примусом*. 23.05.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241310. — ОМ-3214; *Україна має право вийти зі складу ССРСР*. 30.01.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241318. — ОМ-3222; «*Передова колгоспна техніка*». 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241309. — ОМ-3213.

⁷ *Непрацездатні та каліки-робітники в СРСР мусять жєбрати*. 01.02.1951 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241305. — ОМ-3210; *В СРСР всі живуть з праці рук*. 28.01.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241307/1-2. — ОМ-3211/1-2; *Нам скорились всі народи*. 08.02.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241308. — ОМ-3212.; *Якщо завтра війна*. 04.06.1949 р. / КН-234315-234316. — ОМ-3219-3220; *Молодий революціонер*. *Журнал для юнацтва*. 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241309. — ОМ-3213.

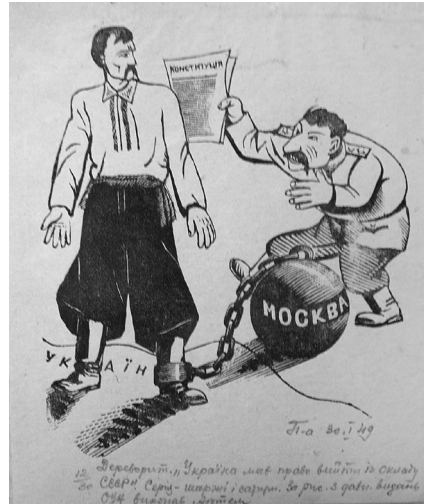
⁸ *Так виглядає «новий» більшовицький світ*. 22.06.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241304 — ОМ-3209; *Кару смерті скасовано, замінюючи її на 25 літ каторги*. 26.12.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241313 — 241314. — ОМ-3217 — 3218; *Під землю виростає, кого треба припікає!* 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241327. — ОМ-3230.

По-четверте, важливе інформаційне навантаження мають й такі помітки ‘Зота’: «1.ІІ/51. Друкареві. Не прибивати кліші цвяшками, а наклеїти на дощечку»⁹; «Цей лінорит передав для «Д»¹⁰.

Залишається питання: у якій саме друкарні невідомий «друкар» мав виконати настанови ‘Зота’ в лютому 1951 р.? Враховуючи те, що друкарня ім. Кліма Савура була ліквідована в лютому 1949 р., припускаємо, що мова йшла про друкарню ім. Т. Шевченка¹¹.

Відзначимо, що в колекції презентованих дереворитів значна кількість тих, які датовані 1949 р. Безперечно, цей рік для Н. Хасевича став чи не найбільш продуктивним у повоєнний період. Близько 10 відсотків видань українського націоналістичного підпілля, що вийшли друком у 1949 р., були оздоблені ілюстраціями ‘Зота’, особливою популярністю користувалися (як і зараз) його «Кличі ОУН»¹².

Зазначимо, що й дереворити із серії «Заголовки»¹³ також датовані 1949 р. Усі вони в супровідному тексті мають позначку: «Дру-



‘Артем’, ‘Зот’. Україна має право вийти зі складу СССР.

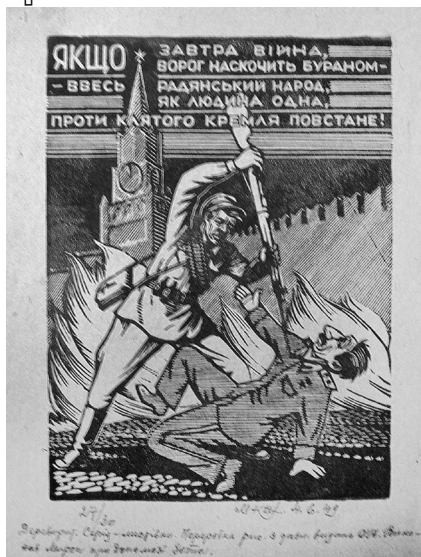
⁹ *Отрують з дитинства. 1949 р.* // Фонди НМІУДЛСВ. — КН-241317. — ОМ-3221.

¹⁰ *Українська молоде! Друкарня ім. Кліма Савура. 1950 р.* // Фонди НМІУДЛСВ. — КН-241366. — Л-8473. КН-241366. — Л-8473.

¹¹ *Марчук Ігор. Підпільні друкарні та видання Крайового Проводу ОУН на ПЗУЗ / Ігор Марчук // Український націоналізм: історія та ідеї: Науковий збірник. — Дрогобич: НІЦ ім. Д. Донцова, 2014. — Вип. 2. Режим доступу: dontsov-nic.com.ua/pidpilni-drukarni-ta-vydannya-krajovo*

¹² *Патриляк Іван. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939 — 1960 рр.): Монографія / Іван Патриляк. — Львів: Часопис, 2012. — С. 528.*

¹³ *Українська Головна Визвольна Рада. Президія.; Українська Повстанча Армія. Головне командування // Фонди НМІУДЛСВ. — КН-241335-241346. — ОМ-3245-3248.*



‘Мирон’, ‘Зот’. Якцо завтра війна.

карня ім. Кліма Савура». З цією ж позначкою і дереворити «На бойовий фонд ОУН» з «Волинської серії» бофонів¹⁴. Враховуючи час ліквідації цієї друкарні, припускаємо, що підпільники у видавничій роботі навмисно залишали назву головної друкарні референтури пропаганди Проводу ОУН на ПСУЗ у пропагандистських цілях.

Виходячи з вищенаведеного, цілком зрозуміло, чому до альбому з Гальчиної гори (1951 р.) потрапили відбитки найбільш популярних листівок ‘Зота’ (зокрема два варіанти із серії «Волинь в боротьбі»)¹⁵.

Мабуть, у співробітників органів держбезпеки виникали запитання щодо ймовірності замовлення ‘Зоту’ на виготовлення заголовків або ілюстрацій до численних проектів листівок, присвячених викриванню радянської пропаганди, зокрема компанії з проведення виборів до Верховної Ради СРСР у червні 1950 р.¹⁶ Недарма у вищеназваному альбомі ГДА СБУ є чернетки текстів листівок, які були вміщені разом з іншими друкowanими матері-

¹⁴ На бойовий фонд ОУН. 10 карбованців. 1945 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241391. — ОМ-3260; На бойовий фонд ОУН. 25 карбованців. 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241358- 241359.— ОМ-3250-3251; На бойовий фонд ОУН. 50 карбованців. 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241360. — ОМ-3252; На Бойовий фонд ОУН. 50 карбованців. 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241351. — ОМ-3253; На Бойовий фонд ОУН. 300 карбованців. 1944 р. / На бойовий фонд ОУН. 1000 карбованців. 1945 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241353. — ОМ-3255; На бойовий фонд УПА. Воля. 100 карбованців. 1945 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241354. — ОМ-3256; На бойовий фонд УПА. 500 карбованців. 1945 р. / К-241355-241356. — ОМ-3257-3258.

¹⁵ Він народ свій боронить. 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241284. — ОМ-3188; Ми стали волі на сторожі. 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241285. — ОМ-3189.

алами ‘Зота’. Згідно зі звітом друкарні ім. Т. Шевченка, кількість примірників лише отаких «противиборчих» листівок наближалася до 12 тис. щомісячно (у кілька разів більше порівняно з іншими за тематикою пропагандистських матеріалів).

На нашу думку, актуалізація відомостей про колекцію Н. Хасевича (‘Зота’), яка зберігається у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні, сприятиме глибшому засвоєнню потужного масиву автентичних матеріалів художника, також спонукатиме до чергових наукових розвідок його багатогранного творчого доробку.

¹⁶ *Українці 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241319 — Л-8464.; Інтелігенти! 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241363. — Л-8470; Робітники! 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241360 — Л-8467; Українські селяни, робітники, інтелігенціє! // Фонди НМІУДСВ. — КН-241370. — Л-8476; Українці зі східних областей! 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241368. — Л-8475; Селяни-колгоспники!» 1949 р. / Фонди НМІУДСВ. — КН-241364. — Л-8471; Українська молодь! 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241365. — Л-8472; Ганьба тим, які добровільно підуть до виборів! [1949 — 1950 pp.] // Фонди НМІУДСВ. — КН-241372 — Л-8478; Ні один не підемо до виборів. [1949 — 1950 pp.]. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241371. — Л-8477; КН-241376. — Л-8482; Вибори до Верховної Ради СРСР — це підлий глум. [1949 — 1950 pp.] // Фонди НМІУДСВ. — КН-241375. — Л-8481; Верховна Рада СРСР — це ніяке представництво народів і працюючих мас СРСР. [1949 — 1950 pp.] // Фонди НМІУДСВ. — КН-241374. — Л-8480; Робітники! [1949 — 1950 pp.] // Фонди НМІУДСВ. — КН-241376. — Л-8482; Селяни! [1949 — 1950 pp.] // Фонди НМІУДСВ. — КН-241377. — Л-8483.*